

21. YILINDA HOCALI OLAYLARI

Twenty-First Anniversary of Khojaly Events

Nesrin SARIAHMETOĞLU*

ABSTRACT

What happens 21 years ago in Khojaly constitute bloody and a part of unforgettable history of Azerbaijan. The near-term 19-20 year period in the history of Azerbaijan needs to be evaluated very well in order to understand Khojaly events. In this study, the period that experienced a major disaster will be evaluated in a city-type small town was being occupied by the Armenians in the Nagorno-Karabakh War. As it seen that Khojaly events are inseparable part of Nagorno-Karabakh War and have taken place as “Khojaly Tragedy” or “Khojaly genocide” in the history of Azerbaijan. As a result of these events Khojaly people live in 48 different regions of Azerbaijan, especially in Baku. Although the difficulties they are enduring and the years have passed they are carrying the hope that undoubtedly one day they will return to their territories.

Key words: Nagorno Karabakh, Khojali, Azerbaijan, Genocide, Armenian.

Bundan 21 yıl önce Hocalı’da meydana gelenler Azerbaycan tarihinin kanlı ve akıllardan silinmeyecek bir bölümünü meydana getirmektedir. Hocalı Olaylarını anlayabilmek için Azerbaycan’ın yakın dönem tarihi içinde 19-20 yıllık bir dönemin çok iyi değerlendirilmesi gerekir. Bu çalışmada Dağlık Karabağ Savaşı içinde şehir tipli bir kasaba olan ve Ermeniler tarafından işgal edilirken büyük bir facianın yaşandığı devir değerlendirilecektir.

Dağlık Karabağ’da meydana gelen olaylar yıllar geçtikçe şüphesiz sosyal bilimlerle uğraşan ilim adamları tarafından dikkatle incelenip araştırılacak bir konu olacaktır. Fakat bugün için geriye dönüp olayların 1988 yılından itibaren aldığı boyutu düşünecek olursak ilk aşamada bazı sonuçlara varmamız mümkündür. Öncelikle şu soruların sorulması gerekir: Dağlık Karabağ olaylarını başlatan sebepler nelerdir? Bu olayların esasını neler teşkil etmektedir? ve Dağlık Karabağ’da yaşayan Ermenilerin bir bölümünün bölgenin Azerbaycan’dan ayrılarak Ermenistan’a katılması talepleriyle ortaya çıkmasına ne sebep olmuştur?

Ermenilerin Dağlık Karabağ’ı Ermenistan’a bağlamak için başlattıkları faaliyetler 1960 ve 1970’li yıllara kadar uzanır. 1977’de tarihî romanları ile

* Doç. Dr. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, nesrins@superonline.com

tanınan Sero Hanzadyan, SBKP MK Genel Sekreteri Leonid Brejnev'e yazdığı, dilekçesinde Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a bağlanmasını talep etmişti¹.

1980'li yılların ortalarında sosyalist rejimin reformlar yapılmadan devamının mümkün olmadığı anlaşıldı. 1985'de SBKP Genel Sekreterliği görevine gelen Mihail Gorbaçov'un perestroyka ve glasnost politikalarını gündeme getirmesinin gerçek sebebi bu idi. Reformlar, ekonomide, siyasi hayatta ve teşkilatların işleyişinde büyük değişiklikler meydana getirdi. Fakat bütün bu reformlar milletlerin hayatındaki değişikliklerden daha köklü ve daha kalıcı olmadı. Bu dönemde Moskova milletler meselesinde kalıcı politikalar üretmedi.

SSCB'nin yaşadığı karışık ortamdan istifade eden Ermeniler, 1987'de de Sovyetler Birliği KP Genel Sekreteri M. S. Gorbaçov'a Ermeniler 75.000 imzalı bir dilekçe göndererek Dağlık Karabağ'ın Ermenistan SSC'ne bağlanmasını istediler². 10 Ekim 1987'de yine aynı amaçla Ermenistan'ın başkenti Erivan'da gösteriler yapıldı. Göstericiler, bu Ermenilerin % 1,4 oranını teşkil ettiği Nahçıvan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (MSSC)ni de Ermenistan'a katma talebinde bulundular³. 18 Ekim 1987'de Dağlık Karabağ'ın Çardaklı köyünde Azerbaycan Türkleri ile Ermeniler arasında çatışma çıkarken, Erivan'da da Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a verilmesini isteyen gösteriler yapıldı.

Bu yıllarda özellikle yazar Zori Balayan ve şair Silva Kaputikyan gibi Ermeni aydınları tarafından Karabağ'ın Ermenistan'a bağlanması için yoğun kampanyalar başlatılmıştı.

Azerbaycan'daki basın yayın kuruluşlarının haberleri, sosyal ekonomik gelişim, milli taleplerin karşılanması konularında Dağlık Karabağ'da yaşayan halkın hiçbir suni engelle karşılaşmadıkları yönündeydi. Mevcut olan anlaşmazlıklar ve çatışmalar ise Azerbaycan'ın bütün dağlık bölgeleri için karakteristik bir özellik taşımaktaydı (böyle zorluklarla ülkenin diğer dağlık bölgelerinin sakinleri de karşılaşmaktaydılar). Olayların meydana gelmesinin asıl sebebini Ermeniler ve bu olaylara doğrudan katılanlar perdelemişlerdir. "Tarihi Ermeni toprağının Ermenistan'la birleştirilmesi",

¹ E. Fuller, "Armenians Demonstrate for Return of Territories from Azerbaidjan", *Radio Liberty*, 11 Noyabr 1987, s. 2

² Orhan Türkdoğan, "Millet Olma Sürecinde Milli Kimliğin Önemi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* 55, Ağustos 1988, s. 4

³ E. Fuller, "Armenians Demonstrate for Return of Territories from Azerbaidjan", *Radio Liberty*, 11 Noyabr 1987, s. 2

“milli mukadderatı tayin etme” hakkındaki şiarların ileri sürülmesi, “bir millet, bir cumhuriyet” tezini kuvvetlendirmişti. Ortaya atılan “milli menfaatlerin temin edilmesi” fikrine bilhassa dikkat edilmesi gerekiyordu. Böylece görünürde bir Dağlık Karabağ problemi yaratılmış ve Ermenistan halkının bölgeyle birleştirme arzuları dile getirilmişti. Aslında olayların itici gücü bu şiarlarda ve üretilen bu formüllerdeydi. Bunları tahlil etmeden meydana gelen olaylardan gerekli neticeleri çıkarıp, bugün Dağlık Karabağ’da yaşananları ve kaybedilen toprakları anlamamız mümkün olmayacaktır.

Sovyetler Birliği’nin parçalandığı yıllarda aynı coğrafyada milletler önce egemenliklerini daha sonra da bağımsızlıklarını ilan ettiler. Bu bağımsızlık iddiaları bazı cumhuriyetlerde etnik mücadelelerin yaşanmasıyla bir kaos ortamı yarattı. Dağlık Karabağ ise Ermenilerin bu çöküş döneminde çeşitli gerekçeler ileri sürerek bölgenin mutlak şekilde Ermenistan’a bağlanması gerektiği iddialarıyla bir anda savaş rüzgârlarının estiği bir bölge durumuna geldi.

Aslında bu konunun uluslararası bir boyut kazanması 18 Kasım 1987’de M. Gorbaçov’un Baş Ekonomik Danışmanı olan Abel Aganbekyan’ın⁴ Paris’te Fransız Ermeni Enstitüsü ve Ermeni Muharıpleri Cemiyeti’nin bir toplantısında yaptığı bir konuşmadan sonra oldu. Aganbekyan,

“Karabağ Ermenistan’ın olsun isterdim. Çünkü bir iktisatçı olarak buranın Azerbaycan’dan daha çok Ermenistan’a ait olduğunu düşünüyorum ve bu yönde de bir teklif ileri sürdüm. Ümidim glasnost ve perestroyka demokratik şartlarında bu problemin bir çözüme ulaşmasıdır” diyerek Sovyetler döneminde görünürde iki dost halka dönüşen Ermeniler ve Azerbaycan Türkleri arasındaki sürtüşmeyi başlattı. Aganbekyan, Ermenistan’ın kuzey batısında bulunan Karabağ’ın Ermenistan’a bağlanmasını arzuladığını, çünkü buranın daha çok Ermenistan’a bağlı olduğunu belirtmiş ve bu hususta resmen müracaatta bulunduğunu perestroyka ve glasnost şartlarında bütün problemlerin çözümlenebileceğine inandığını ifade etmişti. Bu beyanatta meseleye sadece iktisadi bir problem olarak bakıldığı görülmektedir. Durum bundan ibaret olsaydı kuzeybatı bölgeleri Gürcistan’la, kuzey bölgeleri Dağıstan’la ekonomik ilişki içinde

⁴ Aganbekyan yüksek öğrenimini Moskova Üniversitesi’nde tamamlamış ve ekonomi doktorası yapmış ayrıca Gorbaçov’un baş ekonomik danışmanlığı gibi çok önemli bir pozisyonla Sovyet bürokrasisinde mühim bir yer tutmuştur. Kendisi ayrıca Sovyet ekonomisinin düzenlenmesi için kullanılan perestroyka kavramının baş mimarıdır.

B. Vahabzade-S. Eliyarov, “Redaksiyamızın Poçtundan”, *Azerbaycan Edebi Bedii Jurnal*, no 2, 1988, s. 187

olmaları dolayısıyla aynı mantıkla Azerbaycan'ın da ekonomik şartları ileri sürerek toprak talep etmesi gerekirdi.

Ermenilerin Dağlık Karabağ ile başlayan toprak iddiaları dünya kamuoyunda da geniş akisler yarattı. Ermenilerin talepleri için Moskova'dan özel bir komisyon bölgeye geldi. Ancak bütün veriler Ermenilerin aleyhinde oldu. Ermeniler, bölge ekonomisinin kendileri aleyhine gerilediğini, Azerbaycan Türklerinin okullarda Ermenice eğitimi engellediklerini söylemekte idiler. Komisyon ekonomik yönden Ermenilerin Azerbaycan Türklerinden daha üst seviyelerde bulunduğunu gördü. Örneğin Dağlık Karabağ'daki işsizlik oranı Azerbaycan Türklerinde daha fazlaydı. Bölgenin en önemli fabrikaları arasında bulunan ayakkabı, meşe ve çam imalathanelerinde çalışanların büyük bir çoğunluğunu da Ermeniler teşkil etmekteydi. Ermenilerin Dağlık Karabağ'da Ermenice yayınlanan gazete ve dergileri de mevcuttu. Üstelik Türkçe yayınlar ya çok azdı ya da hiç yoktu. Bunun yanı sıra Ermenice TV programları hiçbir kesintiye uğramadan yayınlanmaktaydı. Dağlık Karabağ'daki okullarda eğitim gören gençlerin Ermenistan'daki üniversitelerde eğitimlerini devam ettirmeleri de sağlanmıştı. Ermenistan ile bu kadar sık ilişkiler içinde bulunan Dağlık Karabağ'da Azerbaycan Türklerinin Ermenice eğitimi engellediklerini söylemek pek de inandırıcı değildi. Bu arada Azerbaycan Türklerinin oturduğu köylerde Ermeni yöneticilerin kasıtlı olarak mesela Türklerin yaşadığı yerleşim birimlerine elektrik vermemek gibi sınırlamalar getirdiği görülmekte idi.

Azerbaycan Türkleri cumhuriyetlerinden toprak talep edenlere karşı başlangıçta pasif kalarak olayları aşırı milliyetçi bir avuç insanın çıkardığı düşüncesiyle halkı sakinleştirebileceklerini sanmışlardı. Ancak olaylar tehlikeli boyutlara ulaştınca çok geç tepki gösterdiler ve bu davalarında hem Rusların itimsizliği hem de batının ilgisizliği dolayısıyla dünya kamuoyunda yalnız kaldılar. Ermeniler ise çeşitli ülkelerde oluşturdukları lobiler vasıtasıyla meseleyi kendi açılarından dünyaya anlattılar ve hayli de başarılı oldular. Elbette bu durum Sovyet rejiminin uzun yıllar Ermenilere tanıdığı ayrıcalıklı politikasından kaynaklanmaktaydı. Sovyet Ermenistanı'ndaki Ermeni milliyetçiliği SBKP Genel Sekreteri M. S. Gorbaçov'dan önceki Sovyet yöneticileri tarafından kontrol altında tutuluyordu. Ancak Gorbaçov'un uygulamaya başladığı glasnost (açıklık) ve perestrojka (yeniden yapılanma) politikalarının getirdiği kısmi serbestlik Ermenilerin duygu ve isteklerini açıkça ifade etmelerine imkan sağladı. Ermenilerin Dağlık Karabağ'da yaptıkları gösteriler ve bu gösteriler sırasında çıkan olaylar, milliyetçi bir karakter taşımasına ve tamamen

Azerbaycan Türklerine yönelik olmasına rağmen Sovyet yönetimi yine pasif davranarak adeta Ermeni milliyetçiliğini destekledi. Zaten olayların seyri Sovyetlerin milletlerarasındaki anlaşmazlıkları teşvik ettiği inancını taşımamızı doğrular bir nitelik göstermekteydi. Birbirini anlamayan değişik milletlerden meydana gelen çok uluslu bir cemiyeti kontrol etmenin Ruslar için daha kolay olacağı kesindi. Anlaşmazlıkların ilk döneminde Moskova milliyetçi karakter taşıyan bu gösterileri pek fazla ilgi göstermeden takip etti. Çünkü Karabağ olayları Azerbaycan Türkleri ve Ermeniler arasında meydana gelmekte olup, Moskova'yı doğrudan ilgilendirmemekteydi. Dolayısıyla Ruslar bu çatışmalarda arabuluculuk rolünü üstlenmiş oldular. Dağlık Karabağ probleminin çözümü için değişik zamanlarda değişik fikirler ileri sürüldü, fakat bunlar çoğu zaman gerek Ermeniler gerekse Azerbaycan Türkleri tarafından kabul edilmedi. Ancak Sovyet yönetimi sınır değişikliği konusunda Ermeni taleplerine de boyun eğmedi. İki taraf arasında savaş başlamadan önce Kremlin'den yapılan Dağlık Karabağ'ın merkezi idarece yönetilmesi teklifine Azerbaycan olumlu yaklaşmadı. Çünkü böyle bir uzlaşma teklifi Azerbaycan için bir kayıp ve Ermenistan'a arazisinin kademeli olarak devri için atılacak bir adım olacaktı. Gorbaçov'un uygulamaya çalıştığı glasnost ve perestroyka kavramları aslında Sovyetler Birliği'nde radikal değişikliklere rağmen milletlere uygulanan politikalarda bir değişiklik yapılmadığının da bir göstergesi oldu.

İddiaların ilki Ermenilerin bölgede gelme bir halk değil, bölge halkının esasını teşkil ettikleri şeklinde idi. Bu iddia da çeşitli tarihi belgelerle, delillerle çürütüldü. Bu konu hakkında belki de ne çarpıcı örnek 1978'de Ermenilerin Mardakert'de (bugünkü Ağdere) İran'dan göç ederek gelmelerinin 150. Yılı dolayısıyla büyük bir abide inşa etmeleriydi. Bu abide 1988'den itibaren suni talepler ortaya çıkmaya başlayınca hızla ortadan kaldırıldı. Dağlık Karabağ'da Ermeni iddialarının başında gelen ve bazı Ermeni tarihçiler tarafından yaratılan "tarihi Ermeni toprakları" tezi gerek Azerbaycan Türkleri gerekse Batılı araştırmacılar tarafından bilimsel olarak tenkit edilmiş ve geçerliliği kabul görmemiştir. Ermenilerin bu coğrafyada gelme bir halk olduğunu ve bugünkü Karabağ'ın Ermeniler tarafından zapt edildiğini söyleyen Ermeni bilim adamları arasında Ermenistan İlimler Akademisinin kurucusu ve ilk başkanı Akademik İ. A. Orbeli de vardır.

Bu coğrafyanın esas halkını Kafkasya Albanları teşkil etmektedir⁵. Ortaçağ'da ise Karabağ, Azerbaycan'ın feodal devlet yapısı içinde yer

⁵ F. Memmedova, *Kafgaz Albaniyasının Siyasî, Tarihi ve Tarihi Coğrafyası*, Bakı 1986; - R. B. Köyüşov, *Hristianstvo v Kavkazskoy Albanii*, Bakı 1984; Yesai Hasan-Celalyan, *Kratkaya Istoriya Stranı Albanskoy (1702-1722 g.g.)*, Baku 1989

almıştır. 1747-1822 yılları arasında mevcut Karabağ Hanlığı bölgenin hakimi olup bu dönemde Karabağ nüfusunun %34.8'ini Ermeni kalan %64.8'ini ise Azerbaycan Türkleri meydana getiriyordu. Ancak 1828 Türkmençay Antlaşmasından sonra buraya çok sayıda Ermeni göçmen yerleştirilmeye başlanır. Neticede bu oran Ermenilerin lehine Azerbaycan Türklerinin aleyhine değişerek %58'e %42 olur. Bu yüzden Azerbaycan Türkleri, Çarlık Rusyası'nın kontrolünde Ermeni halkı ile evini ve toprağını paylaşmak zorunda kalır. Böylece Ermenilere Azerbaycan toprağından 200 bin desyatınlik⁶ bir alan ayrılırken, Azerbaycan Türklerinin 2 milyon Rublelik toprak parçası ellerinden alınmış olur. Elizavetpol (Gence) eyaletinin dağlık bölgelerine ve Göyçe Göl (Sevan) yöresine Ermenilerin yerleştirilmesi sona erdikten sonra 124 bin Ermeni'nin iskan edildiği söylenmesine rağmen resmi yollarla değil, kaçak olarak gelen 200 bin civarında Ermeni de bölgeye yerleştirilir. Ancak Ermeniler, Dağlık Karabağ olayları meydana geldikten sonra bazı aydınların onları bölgeyi atlama tahtası olarak kullandıkları yönündeki görüşlerine itiraz etmektedir. Çünkü Ermenilerin tarihi Ermenistan'ı yaratma faaliyetleri geçmişi çok gerilere uzanan bir projedir. Ermeni yazarlar, aydınlar ve ilim adamları sadece Dağlık Karabağ üzerinde değil, bütün Kafkasya üzerinde hak talep etmektedirler.

Ermenilerin Azerbaycan Türkleriyle olan anlaşmazlıklarının esas çıkış noktası "Büyük Ermenistan" denilen ülkeyi yaratma çabalarıdır. Bu durum günümüz Ermeni aydınlarının çoğunda da tespit edilen bir husustur. Ermeni aydınları "Büyük Ermenistan"ı tarif ederken onun Küçük Asya'dan başlayarak Güney Kafkasya'ya kadar uzayıp gittiğini söylerler. Bu ifadeler elbette bir veya iki kişinin değil, çoğunluğun hislerini aksettirdiği için önemlidir. Ermeni milliyetçiler Ermenistan kelimesini "Büyük Ermenistan"la eş tutarlar, çünkü bu ülke asırlar boyunca Hazar Denizi'nden Akdeniz'e kadar olan bir sahayı kaplamaktadır. Ermeni yazarların kaleme aldığı tarih kitapları ve haritalar bu konuda son derece karakteristik bir örnektir. Çünkü bu kitaplarda Ermeni halkının ne kadar özel bir halk olduğu belirtilmekte ve komşu ülke topraklarını işgal hisleri öne çıkmaktadır. Başka toprakların işgali "Ermenice konuşan vilayetlerin birleştirilmesi" olarak izah edilir. Buna göre Karabağ, Nahçıvan gibi tamamen Türk yerleşim birimleri de birer Ermeni toprağıdır⁷.

⁶ Desyatın, 1 hektar büyüklüğüne eşit arazi ölçüsü.

⁷ M.K. Nersisyan, *Hay Joğovurti Badmutyun*, Erivan 1972; T. Y. Yeremyan, *Turkeri Dzakumi*, Erivan 1975

Dağlık Karabağ problemini ortaya atanlar “tek millet, tek cumhuriyet” fikrini ileri sürmüşlerdir. Burada Ermeni halkının çağdaş etnik sınırlarının onların devlet sınırlarına uygun düşmediği görülmektedir. Tarihin çeşitli devirlerinde etnik sınırların sebep olduğu problemler etnografları sürekli meşgul eden ciddi bir konudur.

Milli sınırlarla devlet sınırlarının aynı olmayışını toprak yönünden sıkıştırılmış gibi değerlendirmek de doğru değildir. Öyle ki, bu kurala uygun olarak her bir Sovyet cumhuriyetinin terkinde yerli olmayan, başka milletlerin yaşadığı topraklar mevcuttu. Mesela Azerbaycan’ın Ermenistan’la sınır bölgelerinde ve Gürcistan’da Azerbaycan Türkleri yaşadığı gibi, Azerbaycan’ın kuzey batısında ise az sayıda Gürcüce konuşan halklara rastlanmaktaydı. Aynı şeyi ülkenin bütünü için de söylemek mümkündü. Bu durumda etnik sınırların ve cumhuriyet sınırlarının aynı olmayışı kanuna uygun olup herhangi bir görüşün bundan ayrılması, tek taraflı talepler ileri sürmesi anlamlı değildi. O dönemde Dağlık Karabağ olaylarından rejim de endişe duymaya başlamış, komünist ideolojiye göre bütün bu olumsuzlukların halklar arasındaki dengeyi bozacağı ve münasebetlere zarar vereceği söylenmekteydi. Devrin SBKP MK (Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi) Genel Sekreteri M. Gorbaçov, Azerbaycan ve Ermenistan halklarına yönelik 26 Şubat 1988’de yaptığı radyo ve televizyon konuşmasında bu durumu açıkça ifade etmişti⁸.

Şubat 1988’de Dağlık Karabağ’da yaşayan Ermeniler topyekün katıldıkları mitinglerde Karabağ’ın Ermenistan’ın ayrılmaz bir parçası olduğu şeklinde bir karar kabul ettiler. Dağlık Karabağ’ın Ermenistan’la birleşmesini isteyenler “Karabağ Komitesi” adı altında bir komitede bir araya gelerek bunun resmen tanınmasına çalıştılar. Komitenin toplantılarında parti teşkilatlarının liderleri görevlerinden alınıp yerlerine yenilerinin seçilmesi fikri savunuldu. Dağlık Karabağ’ın Azerbaycan’ın hâkimiyetinden çıkarılması için ileri sürülen sosyal ve ekonomik gerekçeler gündemden çıkartıldı ve bu konuda konuşmak isteyenlere “Eğer Azerbaycan bizim ileri sürdüğümüz talepleri yerine getirirse Ermenistan’ın Dağlık Karabağ’dan bekleyeceği bir şey kalmaz” denildi.

Azerbaycan Türkleri ve Ermeniler arasındaki anlaşmazlıklar tarihin çeşitli devirlerinde zaman zaman ortaya çıkmaktadır. Dağlık Karabağ olayları sırasında binlerce Ermeninin Stepanakert (Hankendi) ve diğer şehirlerde sokaklara dökülmesine sebep bölgenin Ermenistan’a bağlanma

⁸ “Sov. İKP MK’nın Baş Katibi M. S: Gorbaçev’in Azerbaycan ve Ermenistan Zehmetkeşlerine, Halglarına Müracieti”, *Azerbaycan Gençleri*, 27 Fevral 1988

arzusuymdu. Erivan'da ve diğler yerlerde gösteri yapanlar, cumhuriyetin çeşitli yerlerinden gelmiş olmalarına rağmen iyi organize edilmişlerdi. Okullarda, fabrikalarda bir düzen içinde ve hep birlikte hareket ediyorlardı. Mitinglere katılmayanlar vatan haini ilan ediliyor ve halkın karşısında küçük düşürülüyorlardı.

Bundan sonraki aşamalar Ermenileri Karabağ'ı bürokratik yollarla merkezden ele geçirme faaliyetleridir ki, bunun en somut örneği Ermeni gönüllüler tarafından oluşturulan silahlı grupların Karabağ'a yerleştirilmesinden sonra Gorbaçov'un 25 Temmuz 1990'da, SSR kanunları dahilinde olmayan silahlı grupların kurulmasını yasaklayan ve silahların kanunsuz olarak saklanması halinde bunlara el konulmasını içeren bir kanun yayınlamasıydı. Bu kanunla birlikte derhal Azerbaycan'ın bütün bölgelerinde av silahlarına varıncaya kadar toplanmaya başlandı. Dağlık Karabağ'da ise bu kanunun uygulanması Rus askerleri tarafından yerine getirildi. Bu arada Azerbaycan'da Ayaz Niyazi Muttalibov, 24 Temmuz 1990'da Azerbaycan ve Ermeni köyleri arasında bir barış anlaşmasını teklif etti. Ancak bu sonu olmayan bir girişimdi. Bunun gerçekleşmesi için Azerbaycan tarafı çaba harcamasına rağmen Ermenilerle anlaşma zemini sağlanamadı. Aksine 60 haneli olup 15 bin hektar ormanlık alana sahip eski Meşeli köyünde Rus askerleri köy halkında olan eski tüfeklere varıncaya kadar bütün silahları topladı.⁹ Bu arada Ermenistan Yüksek Sovyet'inin toplantısında Ermenistan SSR adı değiştirildi ve Dağlık Karabağ da buraya dahil edilerek Ermenistan Cumhuriyeti oluşturuldu. Hemen akabinde milli ordunun kurulması hakkında bir karar da kabul edildi. Ancak bu kararın kabul edilmesine kadar Ermenistan'da artık 140 bin civarında silahlı grup faaliyet halindeydi.

Karabağ Olayları başlayana kadar Azerbaycan Türkleri 78 köyde yaşamakta idiler. Olaylar başladıktan sonra burada sadece 5-10 Azerbaycan köyü kaldı. Martuni rayonunda Behremlı, Verendelli köyleri dağıtıldı. Ovşar, Rus Tağı, Hocavend köyleri ise tamamen haritadan silinme noktasına geldi. Stepanakert'e (Hankendi) demiryolu döşenince Ağdam rayonunun Kurtlar köyü de bir enkaza dönüştü.

1990'da Stepanakert'te faaliyet gösteren "Respublika Teşkilat Komitesi"nin çalışmalarını engellemek için Ermeniler mitingler, grevler ve iş bırakma eylemleriyle konuyu sürekli canlı tuttular. 1990 yılının Ağustos ve Eylül aylarında Ermeniler artık saldırılarını doğrudan Azerbaycan Türklerine yöneltmiş ve otobüs baskınlarından, yolların kesilmesine kadar

⁹ S. Ahoğlu, *Müharibe*, Bakı 1995, s. 11-13

her türlü teröre başvurmaya başlamışlardı. Bu yıllar Karabağ'da savaş arifesi olarak da yorumlanabilir. Çünkü bundan sonra yaşananlar savaşı kaçınılmaz hale getirmişti.

Ekim 1991'den itibaren Karabağ'da Azerbaycan Türklerinin yerleşim birimlerini işgal etmeye yönelik saldırılar sonucunda İmaret-Gervend (Keremli) köyü Ermeniler tarafından ele geçirildi. Bu köy Dağlık Karabağ'da işgal edilen ilk Türk köyü idi. Bu tarihten Hocalı'ya gelene kadar Rus askerleri tarafından da desteklenen Ermeniler Tuğ, Hocavend, Kerkicihan, Yukarı Divanalılar, Todan, Cemilli, Meşeli, Karadağlı, Yukarı Veyselli'yi ele geçirdiler.

Hocalı 25-26 Şubat 1992'de yine Rus ve Ermeni silahlı kuvvetleri tarafından gerçekleştirilen bir saldırıyla ele geçirildi ve sivil halk öldürüldü.¹⁰ Olaylardan sonra Rusya bu işle hiçbir ilgisi olmadığını söylese de 25 Şubat'a kadar Ermeni kuvvetlerinin şehri işgal edebilecek durumunun olmadığı bilinmektedir. 366. Alayın esas zırhlı bölüklerinin yardımıyla Ermeniler buraya yönelir ve şehri ele geçirirler ki, bunu daha sonra 366. Alaydan kaçan 4 Rus askeri de sonbahardan itibaren 366. Alayın Ermeniler saffında savaştığını teyit etmiştir.¹¹ Kadınlar, çocuklar, yaşlılar ve hastalar bu saldırıdan sağ kurtulamazlar. Fergana'dan gelerek Hocalı'nın Kaladeresi denilen mevkiinde yaşayan 54 Ahıska Türkü aile evlerinde yakılmak suretiyle öldürülür. Sağ kalanlar Eskeran-Ketik arasında ablukaya alınarak kurşuna dizilir. Bu saldırıda ölenler hakkında verilen resmi rakamlar 613 kişidir. Bunların 485'i ayın 25'inden 26'sına geçen gece Hocalı saldırılarında öldürülmüştür¹²

613 kişi ölmüştür, bunların 83'ü çocuk, 106'sı kadın 70', yaşlıdır.

8 aile bütün fertleriyle tamamen öldürülmüştür.

25 çocuk bütün ebeveynlerini kaybetmiştir.

130 çocuk ebeveynlerinden birini kaybetmiştir.

¹⁰ İ.İbadioğlu, *Sergerde*, Bakı 1995, s. 1908-113

¹¹ Etibar, "Hocalı soygırımı-müstegilliyimize son basğılardan biri. 20-ci esrin en büyük getliamından 9 il gecdi" *Yeni Müsavat*, 25-26 Fevral 2001; N. Sariahmetoğlu, "Hocalının Anısına", *Azerbaycan*, Mart-Nisan 1995, s. 24-25; S. Hüseyinli, "Hocalı: Facienin Görünen ve Görünmeyen Günahkarları Bir de Kanla Köklenen Siyasi Oyunlar", *Azadlık*, 27 Fevral 1994, s. 4; "Hocalı Soygırımı Beşeriyet Tarihinde Ağır Bir Cinayet Gimi Galacag", *Azerbaycan*, 27 Fevral 1996, s. 1, 3; "Hocalı Soygırımı Beşeriyet Tarihinde Ağır Bir Cinayet Gimi Galacag", *Azerbaycan*, 28 Şubat 1996, s. 2, 4

¹² N. Sariahmetoğlu, *ayn.mkl.*, s. 26; "Hocalı Sağalmaz Yaramız", *Zaman* 24-26 Fevral 2001, s. 4

487 kişi yaralanmıştır, buna 76 çocuk da dahildir.

1275 kişi rehin alınmıştır.

150 kişi kayıptır.

7 bin nüfusa sahip Hocalı'da olaylar sırasında 2500 kişinin kalması felaketin daha da büyümesini engellemiştir.¹³

Hocalı'daki yangın ve saldırılardan kurtulanlar gece Ağdam'ın Şelli köyüne ve civar bölgelere hareket ettiler. Yüzlerce Hocalı sakini yaşlı, kadın ve çocuk orman ve dağ yollarında kardan donarak öldü¹⁴.

Karabağ Savaşında Hocalı'nın ele geçirilmesi neden önemlidir? Bu sorunun cevabını şu şekilde vermek mümkündür:

Hocalı Olayları 25-26 Şubat 1992'de meydana geldiğinde Hocalı şehri Karabağ'da Azerbaycan Türklerinin yaşadığı önemli yerleşim birimleri arasında bulunuyordu. Hocalı, Stepanakert (Hankendi), Eskeran, Nahçıvanik, Hasanabad, Noragüv, Mehdikend, Bozdağı tarafından kuşatılan tek Türk şehriydi ve Şuşa –Ağdam yolu stratejik önemi büyük olan Hocalı'nın yararına çalışıyordu. Hocalı ayrıca Hankendi'nden güney doğuya doğru 10 km ötede yerleşmişti. Ermenilerin 1988'den itibaren Hocalı'yı ele geçirme gayretleri neticesiz kalmaktaydı. Şehir, Eylül 1991'de Eskeran'daki modern silahlarla teçhiz edilmiş Ermeni askerleri karşısında savunmasız kaldı¹⁵. Hocalı'nın Ermeniler tarafından ele geçirilmek istenmesinin en önemli sebeplerinden biri, görüldüğü gibi stratejik konumuydu. Buradaki askeri havaalanı Dağlık Karabağ'a gidecek olan askeri teçhizatın nakledilmesinde büyük kolaylık sağlayacaktı. Böylece Ermenilerin Hocalı'yı ele geçirmek için esas sebeplerinden biri askeri havaalanına sahip olmasıydı. Havaalanı kumandanı halk arasında da sevilen bir kişi olan Elif Hacıyev ki, o gece Hocalı İcra Hakimiyeti Başkanı Elman Memmedov ile birlikte halkın şehirden çıkartılmasına yardım etmişlerdi, daha sonra o da öldürüldü¹⁶.

Bu arada Ermenilerin Hocalı'nın ele geçirilişiyle ilgili yorumları hayli ilginçti. Buna göre Azerbaycan tarafı meseleyi son derece çarpık bir şekilde ve olayları büyütürken ortaya koyuyordu. Hocalı, Ermeni tarafına göre bir şehir değil, Stepanakert'ten birkaç km. uzakta bulunan küçük bir köydü. Karabağ Savaşı başladığında Azerbaycan bunun stratejik önemini kavrayarak alelacele bu köye şehir statüsü vermiş ve Azerbaycan'ın en uzak

¹³ E. Hesenli, "Hocalı Esrin Faciesi", *Yeni Müsavat*, 24 Şubat 2000, s. 3

¹⁴ N. Sarıahmetoğlu, *ayn.mkl.*,; "Hocalı Faciesi-3", *Açık Söz*, 24 Fevral 1995, s. 1

¹⁵ "Son Günlerimiz", *Azadlıq*, 3 Mart 1992, s. 1-2

¹⁶ "Musibetin Epizodları", *Azerbaycan Gençleri*, 4 Mart 1992, s. 1

bölgelerinden aileler ve o sırada Özbekistan'la problemleri dolayısıyla burayı terk ederek Azerbaycan'a sığınan Ahıska Türkleri yerleştirilmişti. Ermenistan, Hocalı'dan Stepanakert'e yoğun top ateşinin devam etmesi ve havaalanının Azerbaycan tarafının kontrolü altında bulunması yüzünden Stepanakert-Ermenistan arasında erzak ve tıbbi mühimmatın sevkini tamamen durduğunu, Dağlık Karabağ Cumhuriyeti'nin bu eşkiya ocağını ortadan kaldırmaya karar verdiğini belirtiyordu. Bu amaçla başlatılan hareketle 26 Şubat 1992'de Hocalı ele geçirildi¹⁷.

Yukarıda bahsettiğimiz ifadeler Hocalı'da yaşananların esasını gözden kaçırmaya yönelik son derece basite indirgeyici bir mantığa sahip yorumlardır.

Hocalı'nın uzun süredir Ermeni birliklerinin ele geçirmek için plan yaptığı bir kent olduğu bilinmektedir. Hocalı sakinlerinin gerekse Hocalı'daki İcra Hakimiyeti'nin Bakü'ye kendilerine yardım için müracaat etmelerine rağmen bu taleplerinin cevapsız kalması kısacası iktidarda bulunan Ayaz Niyazi Muttalibov yönetiminin olayların çok öncesinde hiçbir önlem almayıp, Hocalı'dan merkeze gönderilen yardım taleplerine cevap verilmemesi bu faciada iktidarın o nispette suçu olduğunu gösterir¹⁸. 7 Nisan 1992'de Bakü'de yayımlanan *Halk Ordusu* gazetesi "Hocalı o kanlı geceden 3 ay 25 gün önce unutulmuştu" diye yazıyordu¹⁹.

Hocalı'nın Ekim 1991'den itibaren Ermeni işgali altında olması ve Eskeran yolunun derin hendekler ve mayınlarla döşenmesi, aynı durumun Hocalı-Şuşa yolu için de geçerli olması yüzünden karayolu trafiği kesilmiş, tek çare helikopterlere kalmıştı. Ancak Eskeran'dan Hocalı ve Şuşa istikametine uçan 7 sivil helikoptere ateş açılmasına ve havayolunun çok tehlikeli olmasına rağmen kuşatma altında bulunan kente her tür malzeme ancak bu yolla getirilmekteydi. Şuşa üzerinde bir sivil helikopterin düşmesi neticesinde 40 kişi ölünce helikopter seferleri de durduruldu. 2 Ocak'tan itibaren şehre elektrik de verilememekteydi. Dolayısıyla aralıksız hücumlar ve ciddi sosyal problemler insanların yaşama ümidini de kırdı. Ancak yaşanan bütün olumsuzluklara rağmen halk direniyordu. Hocalı İcra Hakimiyeti Başkanı ve Polis İdaresi Başkanı direneceklerini, ancak yardıma ihtiyaç duyduklarını söylüyorlardı. Bu da Ağdam-Şuşa karayolunun en kısa zamanda açılmasıydı. Ancak ne karayolu açıldı ne de Hocalı'ya beklediği

¹⁷ "Hocalı İşgal Olunub mu?", *Azadlıq*, 28 Fevral 1992, s. 1; *Azerbaycan Seven Years of Conflict in Nogorno-Karabakh, Human Rights Watch /Helsinki*, 1994, s. 4-5

¹⁸ E. Hesenli, "Hocalı. Esrin Faciesi", *Yeni Müsavat*, 24 Fevral 2000, s. 3

¹⁹ "Hocalının 40 Günü", *Halg Ordusu*, 7 Aprel 1992, s. 2

yardım gelebildi. İşte yönetimin eleştirilmesine sebep bu tedbirlerin alınamamış olmasıdır²⁰. Hocalı'nın savunması mahalli müdafaa güçleri ve Milli Ordu'nun silahlı askerleri tarafından sağlanıyordu. Şubat ayının ikinci yarısında Hocalı Ermeni askeri kuvvetleri tarafından kuşatılmıştı ve her gün top ateşi altında hayatını sürdürmeye çalışıyordu. 25 Şubat akşamı 366. Alayın da destek vermesiyle şehre saldırı başladı. 2 saat içinde tanklar, askeri araçlar, havan topları ve Alazan tipli roketlerle Hocalı 3 saat kuşatma altında ateşe tutuldu. Hocalı'daki birliklerin hiçbir askeri teçhizatı yoktu ve en büyük silahları sahip oldukları bir makineli tüfekti. 7 bin kişilik Hocalı nüfusundan yaklaşık 2500 kişi kalmıştı ve bu insanlar Eskeran yönüne kaçıışı denediler. Hocalı hakkında bütün yazılanlar o dehşet gecesinden kaçıp kurtulmayı başarabilenler, kendileriyle yapılan röportajlarda o gün herkesin şokta olduğunu, yaşlı insanların kadın ve çocukların nasıl ağlayarak bağıştıklarını ve panik halinde kaçtıklarını hatırlamakta ve seslerin hala kulaklarında yankılandığını ve hiç kimsenin bu anıları kolay kolay unutamayacağını belirtmektedirler.

Yukarıda da belirtildiği gibi Ermeni saldırılarına karşı konulmaya çalışılmış, fakat son derece düzenli ve ağır askeri teçhizatla donanmış bir ordu karşısında yapılabilecek fazla da bir şey kalmamıştı. Halk üç taraftan kuşatıldığı için tek çare ormana doğru kaçmaktı, ancak burası da Ermenilerin kontrolü altında idi. Hayli soğuk geçen 1992 senesi kışında insanlar karlarla kaplı ormanları, buz tutmuş sığ nehirleri çıplak ayaklarıyla geçmek zorunda kaldılar. Saldırı o kadar ani olmuştu ki, hiçbiri yanlarına sıcak birer giysi alamamıştı. Bu sırada birçok insan donarak hayatını kaybetti. Ormandan çıkarak Ağdam'dan yaklaşık 2-3 km. ötede bulunan Nahçıvanik yakınlarına gelindiğinde Ermeniler siperlere gizlenmiş olarak kurtulanları beklemekteydiler. Çünkü her sağ kalan kişinin buradan geçeceği bilinmekteydi. Burada da pek çok masum insan öldü, zira pusuya düşürülmüşlerdi. Gargar Nehrini geçerek saat 09:00'da Ağdam'a ulaşmayı çok az kişi başarabildi.

Bu arada iktidar bu katliam ve mağlubiyetin bir halk ayaklanmasına yol açabileceğini düşünerek ne televizyonda ne de Hocalı'da yaşananların ertesinde devletin yayın organlarında bu habere yer vermedi. Bütün devlet yayın organları Hocalı'nın Ermeniler tarafından ele geçirilişinin tamamen uydurma bir haber olduğunu belirtiyorlardı. Ermeniler Hocalı'ya saldırmış, ancak Azerbaycan kuvvetleri bu saldırıyı püskürtmüşlerdi. Ölenler hakkında

²⁰ G. Helilli, *Her Şeyden Geçiler, Veten Geçilmez*, Bakı 1995, s. 35-38

da bu saldırıda sadece erkeklerin öldüğü belirtiliyor, kadın, çocuk ve yaşlı bütün sivil halkın katledildiği ifade edilmiyordu²¹.

Bu olaylar sırasında hayatlarını kaybeden insanların ölüm şekilleri de korkunçtur. Yapılan otopsiler sonucunda 56 kurbanın anormal bir şekilde öldürüldüğü görülmüştür. Bazı cesetlerin onlar henüz hayatta iken başlarının, ellerinin, ayaklarının, kulaklarının kesildiği bazılarının ise canlı canlı yakıldıkları anlaşılmıştır.

Son olarak Hocalı Olaylarının en dehşetli yüzünü dünya kamuoyuna çektiği filme gösteren gazeteci Çingiz Mustafayev'i de hatırlamak gerekir. Çünkü onun bu filmi yaşanan gerçeklerin somutlaşmasını sağlamış ve bu görüntüler pek çok yazı, makale ve röportajdan daha etkili olmuştur.

Karabağ Savaşı içinde Hocalı'da yaşananlar sivil halkı hedef alması yüzünden Azerbaycan yakın dönem tarihi içinde çok özeldir. Kayıpların istatistiki bilgileri yanısıra hayatta kalmayı başarabilenlerin psikolojileri, geçmiş, bugün ve geleceğe yönelik duyguları çok karmaşıktır. Yine Hocalı Olayları ile ilgili olmak üzere bu olayları bizzat yaşayan ve yaşadıklarını anlatan çocukların ifadelerindeki korku, acı ve anne baba hasretini gözlemlememek mümkün değildir. Bu olaylarda acı çeken çocuklar bugün 29-30 yaşları arasındadırlar. Dönem basınına tararken 8 yaşında Hatıra Oruçova'nın yer aldığı bir gazete haberi insanlık dramının en acı yüzünü göstermektedir.

Hatıra'nın acı çeken küçücük kalbi bütün gücüyle annesini bekliyor, fakat ne yazık ki, bu mümkün değil. Hatıra bir anda öksüz kalır. Kızın omuzlar, göğüs kafesi kurşun yaraları içinde, akciğeri zedelenmiş, kaburgaları kırılmış ve kanaması olduğu söylenir. Çok güzel siyah gözlerinin ardında çocuklara has olmayan ciddi bakışlarından Biz çocukların suçu ne? Diye okunan bir soru uzun süre akılları meşgul eder.

Hatıra'nın tedavi gördüğü Bakü Acil Yardım Hastanesi'nin 1. Cerrahi Bölümü Müdürü Zaur Memmedli, "İnanın biz acil yardım hekimleri her çeşit vakayla karşılaşmaya alıştık. Tıbbın özelliği bu. Fakat ağır silahlarla yaralanmış çocukları görmek bizim için de zor diyordu²².

²¹ "Hocalıda Veziyet Haggında", *Halg Gezeti*, 27 Fevral 1992, s. 1; S. Seferli, "Görünmemiş Vehşilik, Görünmemiş Geddarlığ, 24 Fevral 1996, s. 3

²² "Anaya Tuşlanmış Gülle", *Halg Gezeti*, 5 Mart 1992; "KNesrin Sarıahmetoğlu Karagür, "Karabağ Savaşının Çocuk Yüzleri", *Savaş Çocukları, Öksüzler ve Yetimler*, (ed. Emine Gürsoy Naskali-Aylin Koç), İstanbul 2003, s. 259-268

Bu ve benzeri olaylar, hatıralar, yaşanmışlıklar Şubat 1992’de meydana gelen olaylardan sonra yaşanan onlarca dramatik sahneden sadece birkaçıdır.

Şehirlerin kaderleri de insanlara benzer. Bugün toprak altında sayısız yerleşim yeri sadece doğal felaketlerden değil, insanlar tarafından da yok edilmiştir. Tarihte Hocalı’nın benzeri pek çok olay vardır. Yakın dönemde Vietnam’da Songmi şehrinin tamamen yakılması ve yapılan katliam uzun yıllar hafızalardan çıkmamıştır. Yine 1941-1945’de II. Dünya Savaşı sırasında Hatın şehri ve burada yaşayanların tamamı da yeryüzünden silinmiştir. Ancak bu şehirlerin adlarını ve yaşadıkları trajediyi bugün bütün dünya bilmektedir²³.

Azerbaycan henüz Hocalı faciasını uluslararası çapta tanıtamamış ve bunun sivil halka yönelik bir kıyım olduğunu kabul ettirememişken Ermeniler 1915 sözde soykırım iddialarına bu sefer Azerbaycan Türkleri de Ermenilere soykırım yaptılar şeklindeki tebligatlarıyla “Anti Türk” kampanyasında ikinci cepheyi açmışlardır. Bu girişimlerinin şimdiden nasıl sonuçlanacağını söylemek zordur. Özellikle 27-28 Şubat 1988 Sumgait olaylarında Ermenilerin planlı bir şekilde öldürüldüğüne dair kitaplar yayınlayıp, filmler hazırlayarak bu olayların bir soykırım olduğunu tanıtmayı hedeflemektedirler.²⁴ Bu arada 26 Mart 1998’de kabul edilen “Azerbaycanlıların Soykırımı” hakkındaki kanunla 31 Mart günü soykırım günü ilan edilmiştir. Azerbaycan son yıllarda Hocalı’ya ait belgeleri çeşitli uluslararası merkezlere göndererek daha teşkilatlı ve sistemli bir çalışma ile dünya kamuoyunun dikkatlerini çekmeye çalışmaktadır.²⁵

1988 yılından başlayan Azerbaycan Ermenistan Savaşında Azerbaycan topraklarının %20’den fazlası işgal edilmiş ve 1 milyondan fazla insan göçmen durumunda yaşamak mecburiyetinde kalmıştır. 8 milyon nüfusu olan Azerbaycan’da 1 milyondan fazla insan yani ülkede yaşayan her 8 kişiden biri göçmen durumundadır.

²³ “Bu Mübarizede Müveffiyet Yalnız Müveggeti Ola Biler”, *Halg Gezeti*, 6 Mart 1992, s. 3

²⁴ Vügar Eliyev, “Ermeniler Bizi Gabaglayırlar”, *Zaman*, 27-28 Fevral 2001, s. 3; Sumgait olayları hakkında daha fazla bilgi için bkz. Ziya Bünyadov, “Sumgait Niye?”, *Acı Hegigatler*, Bakı 1991, s. 7-16.; Nesrin Sarıahmetoğlu, “Sumgait Olaylarının Düşündürdükleri”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı 9, Erzurum 1998, s. 181-188

²⁵ Mehbube, “Hocalı Faciesini Töredenler Beynelhalg Mehkemeye Verileceg”, *Yeni Müsavat*, 30 Mart 2001, s. 16

Hocalı Olaylarını anlayabilmek için Karabağ Savaşını ve Ermeni milliyetçiliği de bilmek gerekir. Çünkü bütün bu toprak taleplerinin gerisinde Ermeni milliyetçiliğinin izlerini bulmak mümkündür.

Ermenilerin Büyük Ermenistan'ı kurmak için Azerbaycan Türklerine yönelik ilk planlı tehcir ve soykırımı 1905-1907 yılları arasında gerçekleşmiştir.²⁶ Büyük Ermenistan yaratma projesinin ikinci aşaması 1918-1920 yıllarını kapsamaktadır. Azerbaycan Tarihinde “Mart Olayları” veya “Mart Kırgını” şeklinde geçen olayların boyutları daha büyük olmuştur. Rusya’da meydana gelen 1917 Şubat ve Ekim İhtilallerinden istifade eden Ermeniler iddialarını Bolşevik bayrağı altında gerçekleştirmeyi başarmışlardır. Mart 1918’den itibaren ihtilal karşıtı unsurlarla mücadele şiarı altında Bakü Komünü tarafından genelde Bakü guberniyasını Azerbaycan Türklerinden temizleme amacı taşıyan bir plan tatbik edilmiştir. Binlerce masum insan sadece milli mensubiyetlerine göre öldürülmüşlerdir. Sadece insanlar değil, milli mimarlık abideleri, hastaneler, mescitler de dağıtılmış Bakü bir harebeye dönüşmüştür. Bakü, Şamahı, Kuba kazalarında Karabağ’da Zengezur’da, Nahçıvan’da Lenkeran’da ve Azerbaycan’ın diğer bölgelerinde de olaylar bütün hızıyla devam etmiştir.²⁷ Azerbaycan Türkleri 1948-1953 yıllarında kendi topraklarından sürülerek büyük göçe tabi tutulup tarihi yurtları Ermenistan’dan kovulup üçüncü kez tehcire maruz kalmışlardır. Son olaylar ise 1988’de başlayan daha sonra savaşa dönüşen çatışmalarla gerçekleşmiştir. Dağlık Karabağ’da başlayan bu silahlı çatışmalar kısa süre sonra Dağlık Karabağ’ın sınırları dışına taşmış ve cephede kazanılan askeri başarılar Ermenilerin Azerbaycan’ın içlerine kadar sokulmalarına olanak sağlamıştır. 1988’den ateşkesin yapıldığı 12 Mayıs 1994 tarihine kadar Dağlık Karabağ’ın tamamı da olmak üzere toplam 890 rayon, köy, kasaba ve yerleşim biriminden ibaret toprakların %20’si işgal edilmiştir. 20 binden fazla Azerbaycan vatandaşı öldürülmüştür. (bazı yazarlar her iki taraftan 1988-1994 yılları arasında toplam 35 bin kişinin öldüğünü ifade etmektedirler). Bilanço 20 bin yaralı, 50 bin sakat, 5.101

²⁶ 1905 Olayları hakkında daha fazla bilgi için bkz. M. S. Ordubadi, *Kanlı İller, . 1905-1907-ci İllerde Kafkazda Baş Veren Ermeni-Müselman Davasının Tarihi*, Bakı 1991, ; M. M. Nevvab, *1905-1906-cı İllerde Ermeni-Müselman Davası*, Bakı 1993; V. F. Mayevskiy, *Armyano-Tatarskaya smuta na Kavkaze kak odin iz fazisov Armyanskogo voprosa*, Tblisi 1915, Nesrin Sarıahmetoğlu, *Azeri-Ermeni İlişkiler (1905-1920)*, TTK Yay., Ankara

²⁷ 1918 Mart Olayları hakkında bkz. Vagif Abışov, *Azerbaycanlıların Soygrımı (1917-1918-ci İller)*, Bakı 2007; Atahan Paşayev, *Açılmamış Sahifelerin İzi İle*, Bakı 2001; Nesrin Sarıahmetoğlu, “Azerbaycan Tarihçiliğinde Bakü Mart Olaylarının Yeniden Değerlendirilmesi (31 Mart 1918)”, *Büyük Devletler Kışkırcısında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920)*, (haz. Kıyas Şükürov-Vasif Kafarov), İstanbul 2010, s. 21-37; Y. Rathayzer, *Bakıda İnkılab ve Vetendaş Müharebesi 1917-1918-ci İller*, çev. H. İbrahim, Bakı 1928

kayıptır. Esir olan Azerbaycan Türklerinin 66'sı çocuklardan ibarettir. Savaşın ekonomik kaybı 60 milyar dolar olarak hesaplanmaktadır.

Sayıları yüz binleri bulan bu insanlar çok kötü şartlar altında yaşamak durumunda bırakılmışlardır. Üstelik içlerinde savaş bölgelerinden gelenler olduğu için, yakınlarını kaybetmiş olanlar, savaşın ızdırabını ve dehşetini belki de ileriki hayatlarında bir damga gibi taşıyacak olan çocuklar da bulunmaktadır. Bu insanların bir kısmı (yaşlılar ve sakatlar) yeni bir hayata uyum sağlayamadıklarından dolayı telef olmuşlardır. Hayatta kalmayı başarabilenler ise Azerbaycan'ın civar bölgelerine ve köyelerine yerleştirilerek yaşamlarına devam etmeleri sağlanmıştır.

Ermenistan'ın bugünkü topraklarında Azeriler asırlar boyu yaşamışlardır. Hatta yüzyılın başında Erivan halkının %60'mı Azeriler teşkil etmekteydi. Ermeniler ise çarlık Rusya'sının yardımlarıyla daha sonra Stalin ve yardımcılarının (Mikoyan vb.) himayesi ile uzun yıllar ana vatanlarından yerli halkı kovma suretiyle tek milletten meydana gelen bir devlet kurma yolunda planlar hazırlamaktaydılar. Sürgünler ile boşaltılan topraklar tamamen Ermenilerin amaçlarına hizmet etmekte şehirlerin, köylerin, nehirlerin, bölgelerin adları önceden olduğu gibi bugün de değiştirilmektedir. Ermenice soyadlarının sonuna eklenen "yan" eki bazı Ermeni isimlerinin Türkçe olmasını engellemektedir [Demirci-yan, Dellek-yan (berber), Allahverdi-yan, Gülbey-yan, Odabaş-yan, Adam-yan vb.].

Görüldüğü gibi Dağlık Karabağ'da ve etrafında yaşananlar basit bir problem değildir; Kafkasya ötesi halklarının milletlerarası tarihinde belki de en karışık meseledir. Geçmişte bu bölge birçok kanlı olaylara sebep olmuş 1905-1906,1918-1920 yılları arasında Azerbaycan'da ve Ermenistan'da Sovyet hakimiyeti kurulmadan meydana gelen olaylarda Karabağ halkının beşte biri yok edilmiştir. Sovyet hakimiyetinin ilk yıllarında bölgenin nereye tabi olacağı meselesi de karışık bir şekilde halledilmiş ve Dağlık Karabağ Muhtar Vilayeti'nin tabiyetinin tayin edilmesinde Kafkas bürosunun komünistleri her şeyden önce şunları dikkate almışlardır: "Bu bölge hangi cumhuriyette iktisadi ve sosyal yönden daha çabuk gelişebilir ve halkının refah seviyesi yükselebilir? Azerbaycan kendi sanayisi ve çok milletlilik özelliği yüzünden şartlar bakımından üstündü. Hangi cumhuriyette yaşamak meselesi değil, nasıl yaşamak meselesi ortaya kondu. Ermenilerin milli hisleri dikkate alınarak da vilayete muhtariyet verildi". 22 Mayıs 1920'de A. İ. Mikoyan Lenin'e gönderdiği bir yazıda :

“Ermeni hükümetinin ajanları Taşnaklar, Karabağ’ı Ermenistan’la birleştirmeye can atıyorlar. Ancak bu Karabağ ahalisini kendi hayatı bağlarından koparmak olurdu” demektedir.

5 Haziran 1920’de Kafkas bürosu şefi G. K. Orşonokidze ve A. M. Nazarbekyan’ın teklifleri ile Karabağ meselesi tetkik edilerek aşağıdaki karar alındı: “Müslümanlarla Ermeniler arasında barışın ve Karabağ’ın iktisaden korunması için Dağlık Karabağ, Azerbaycan sınırları içinde kalmalıdır”. Böylece Dağlık Karabağ Muhtar Vilayeti, Azerbaycan SSC’ye 7 Temmuz 1923’te bağlandı. Fakat problemler bundan sonra başlamış, sosyal hayatta pek çok aksaklıklar baş göstermiş ancak bunların üstü kapatılarak meseleler daha da derinleştirilmiştir²⁸.

Bu olaylara BM, AB gibi uluslararası kuruluşlar gereken özeni göstermemişlerdir. BM Güvenlik Konseyi 1993 yılında 822, 853, 874, 884 sayılı kararları kabul etmiştir. Bu kararlarda Ermenistan’ın Azerbaycan topraklarını işgal ettiği ve bu topraklardan şartsız olarak çıkması gerektiği açıkça ifade edilmektedir. İşgalin sona erdirilmesi için bugüne kadar bir çaba gösterilmemiştir²⁹.

Hocalı’da 26 Şubat 1992’de yaşananlar uluslararası kamuoyunun suç olarak kabul ettiği soykırım ve insanlığa karşı suçlar kapsamındaki tanımlamalarla örtüşmektedir. Cenevre Sözleşmesi, İnsan Hakları Beyannamesi, Vatandaş ve Siyasi Haklar Konusunda Uluslararası Sözleşme, Ateşkes Zamanında ve Askeri Çatışmalar Zamanı Kadın ve Çocukların Korunması Beyannamesi’ne karşı işlenmiş bir soykırımdır. Ayrıca Hocalı soykırımı 9 Aralık 1948’de BM tarafından kabul edilen 12 Ocak 1951’de yürürlüğe giren BM’in “Soykırım Suçunun Önlenmesine ve Cezalandırılmasına İlişkin Sözleşmesi” 2. Maddesinde yer alan “ milli, etnik, ırki veya dini bir grubu kısmen veya tamamen imha etme” biçiminde tanımlanan Soykırım/Genosit kavramı ile örtüşmektedir.

Hocalıda yaşananların bir soykırım olduğu gerçeğinden hareketle çeşitli yaptırımlar uygulanabilir:

²⁸ A. L. Altstadt, “Dağlık Karabağ-Azerbaycan SSC’de Anlaşmazlık Elması”, (çev. N.Sarahmetoğlu), *Azerbaycan, Sayı 278*, Mart-Nisan 1991, s. 15-22

²⁹ UN Security Council Resolution 822, 853, 874 ve 884 için www.un.org/Docs/scres/1993/scres93.htm (6.1.2006)

Nesrin Sarahmetoğlu Karagür, “Dağlık Karabağ Problemi Neden Çözülemiyor?”, *Türk Dünyasının Problemleri ve Çözüm Önerileri*, (ed. Necdet Öztürk- Ali Satan), İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007, s. 135-168

Azerbaycan Hocalı Olaylarının bir soykırım olduğunun uluslararası kamuoyunda kabulü için yasal prosedür başlatmalı ve Lahey Adalet Divanına başvuruda bulunarak 9 Aralık 1948'de BM tarafından kabul edilen Genosit Sözleşmesi çerçevesinde dava açmalıdır. Bu olaylardan sorumlu olanların adları tek tek belirtilmeli ve cezalandırılmaları istenmelidir.

Azerbaycan parlamentosu 1994 yılında yaşanan olayları bir soykırım olarak kabul etmiştir. Yapılması gereken her tür bilgi ve belgesiyle olayları bütün gerçekliği ile ortaya koyan bir siyaset takip etmektir.

Sivil Toplum Kuruluşları ise Türkiye, Azerbaycan ve dünyanın birçok bölgesindeki Türklerin bireysel ve toplu olarak Lahey Adalet Divanında dava açmalarını sağlamalıdır. Bilhassa olaylarda acı çeken ve kayıpları olan kişilere bu süreçte yardımcı olunmalıdır.

Hocalı Olayları Karabağ Savaşı'nın görüldüğü gibi ayrılmaz bir parçasıdır ve Azerbaycan tarihinde "Hocalı Faciası" veya "Hocalı Soykırımı" şeklinde yerini almıştır. Bu olaylar sırasında Hocalı halkı Bakü başta olmak üzere Azerbaycan'ın 48 bölgesinde yaşamakta ve katlandıkları birçok zorluğa ve aradan geçen yıllara rağmen bir gün mutlaka kendi topraklarına dönmenin ümidini taşımaktadırlar.

KAYNAKÇA

- E. Fuller, "Armenians Demonstrate for Return of Territories from Azerbaidjan", *Radio Liberty*, 11 Noyabr 1987
- Orhan Türkdoğan, " Millet Olma Sürecinde Milli Kimliğin Önemi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* 55, Ağustos 1988
- B. Vahabzade-S. Eliyarov, "Redaksiyamızın poçtundan", *Azerbaycan Edebi Bedii Jurnal*, no 2, 1988
- F. Memmedova, *Kafgaz Albaniyasının Siyasî, Tarihi ve Tarihi Coğrafyası*, Bakı 1986
- R. B. Köyüşov, *Hristianstvo v Kavkazskoy Albanii*, Bakı 1984
- Yesai Hasan-Celalyan, *Kratkaya istoriya strani Albanskoy (1702-1722 g.g.)*, Bakı 1989
- M.K. Nersisyan, *Hay Joğovurti Badmutyun*, Erivan 1972
- T. Y. Yeremyan, *Turkeri Dzakumi*, Erivan 1975
- "Sov. İKP MK'nın Baş Katibi M. S: Gorbaçev'in Azerbaycan ve Ermenistan Zehmetkeşlerine, Halglarına Müracieti", *Azerbaycan Gençleri*, 27 Fevral 1988
- S. Alioğlu, *Müharibe*, Bakı 1995
- İ.İbadioğlu, *Sergerde*, Bakı 1995
- Etibar, "Hocalı soykırımı-müstegilliyimize son basğılardan biri. 20-ci esrin en büyük getliamından 9 il gecdi", *Yeni Müsavat*, 25-26 Fevral 2001

- N. Sariahmetoğlu, “Hocalının Anısına”, *Azerbaycan*, Mart-Nisan 1995
- S. Hüseyinli, “Hocalı: Facienin Görünen ve Görünmeyen Günahkarları Bir De Ganla Köklenen Siyasi Oyunlar”, *Azadlık*, 27 Fevral 1994
- “Hocalı Soygırımı Beşeriyet Tarihinde Ağır Bir Cinayet Gimi Galacag”, *Azerbaycan*, 27 Fevral 1996
- “Hocalı sağalmaz yaramız”, *Zaman* 24-26 Fevral 2001
- E. Hesenli, “Hocalı Esrin Faciesi”, *Yeni Müsavat*, 24 Şubat 2000
- “Son Günlerimiz”, *Azadlık*, 3 Mart 1992
- “Musibetin... Epizodları”, *Azerbaycan Gençleri*, 4 Mart 1992
- “Hocalı İşgal Olunub mu?”, *Azadlık*, 28 Fevral 1992
- “Hocalının 40 Günü”, *Halg Ordusu*, 7 Aprel 1992
- G. Helilli, Her Şeyden Geçiler, *Veten Geçilmez*, Bakı 1995
- “Hocalıda Veziyyet Haggında”, *Halg Gezeti*, 27 Fevral 1992
- “Anaya Tuşlanmış Gülle”, *Halg Gezeti*, 5 Mart 1992
- “Nesrin Sariahmetoğlu Karagür, “Karabağ Savaşının Çocuk Yüzleri”, *Savaş Çocukları, Öksüzler ve Yetimler*, (ed. Emine Gürsoy Naskali-Aylin Koç), İstanbul 2003
- “Bu Mübarizede Müveffegiyet Yalnız Müveggeti Ola Biler”, *Halg Gezeti*, 6 Mart 1992
- Vügar Eliyev, “Ermeniler Bizi Gabaglayırlar”, *Zaman*, 27-28 Fevral 2001
- Ziya Bünyadov, “Sumgait Niye?”, *Acı Hegigatler*, Bakı 1991
- Nesrin Sariahmetoğlu, “Sumgait Olaylarının Düşündürdükleri”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi 9*, Erzurum 1998
- Mehbube, “Hocalı Faciesini Töredenler Beynelhalg Mehkemeye Verileceg”, *Yeni Müsavat*, 30 Mart 2001
- M. S. Ordubadi, *Kanlı İller*
- *1905-1907-ci İllerde Kafkazda Baş Veren Ermeni-Müselman Davasının Tarihi*, Bakı 1991
- M. M. Nevvab, *1905-1906-cı İllerde Ermeni-Müselman Davası*, Bakı 1993
- V. F. Mayevskiy, *Armyano-Tatarskaya smuta na Kavkaze kak odin iz fazisov Armyanskogo voprosta*, Tblisi 1915
- Nesrin Sariahmetoğlu, *Azeri-Ermeni İlişkiler (1905-1920)*, Ankara TTK Yayınları
- Vagif Abışov, *Azerbaycanlıların Soygırımı (1917-1918-ci İller)*, Bakı 2007
- Atahan Paşayev, *Açılmamış Sahifelerin İzi İle*, Bakı 2001
- Nesrin Sariahmetoğlu, “Azerbaycan Tarihçiliğinde Bakü Mart Olaylarının Yeniden Değerlendirilmesi (31 Mart 1918)
- *Büyük Devletler Kıskaçında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920)*, (haz. Kıyas Şükürov-Vasif Kafarov), İstanbul 2010
- Y. Rathayzer, *Bakıda İnkılab ve Vetendaş Müharibesi 1917-1918-ci İller*, (çev. H. İbrahim), Bakı 1928
- A. L. Altstadt, “Dağlık Karabağ-Azerbaycan SSC’de Anlaşmazlık Elması”, (çev. N.Sariahmetoğlu), *Azerbaycan* 278, Mart-Nisan 1991

- UN Security Council Resolution 822, 853, 874 ve 884 için www.un.org/Docs/scres/1993/scres93.htm (6.1.2006)
- Nesrin Sarıahmetoğlu Karagür, “Dağlık Karabağ Problemi Neden çözülemiyor?”, *Türk Dünyasının Problemleri ve Çözüm Önerileri*, (ed. Necdet Öztürk- Ali Satan), IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007